

Вже Георгій Брандес у своїй статті із «Polski romantyzm» слушно звернув увагу на один з головних мотивів у творчості найбільших польських поетів, Міцкевича і Словацького. Сприймав це просто і ясно, визначаючи як «глорифікацію зради і підступної несподіваності»; на моє немале здивування, ніхто з поляків тих слів не опротестував. Як це? Міцкевич, в якому поляки бачать втілення народного генія чи апостола найчистішого гуманізму і найбільш піднесеного ідеалізму — і «глорифікація зради»! І це говорить майстер критики, приятель поляків. Якщо однак вони самі не запротестували проти того, якщо вони не поставили його біля ганебного стовпа як профанатора їх народних святинь, я теж осмілюсь тут висловити декілька еретичних думок про «найбільшого польського поета», які не дають мені спокою ще з гімназійних часів. Я власне закінчив польську гімназію, і мої вчителі завжди рекомендували мені Міцкевича як найзнаменитішу лектуру, його вірші знаходились в шкільних хрестоматіях і ми повинні були знати життєпис цього поета і зміст його найвидатніших творів, а річниця його народження урочисто відзначалась шкільною молоддю — словом, призвичаєно нас шанувати Міцкевича як одного з найбільших геніїв, вважати за святого.

До сьогодні пам'ятаю, як я з вродженої непокірливості в якомусь з шкільних творів виступив проти цього схиляння перед Міцкевичем і один з його віршів, що і був темою твору, витлумачив у такий спосіб, що вчитель літератури на підставі цього мого твору вніс проти мене до шкільної влади формально оскарження, і я за цю еретичну інтерпретацію дістав добре по вухах від директора. З цього часу Міцкевич завжди здавався мені надто особливим святом, а проникливе дослідження зібрання його творів пізніше переконало мене, що я у своєму дитячому відчутті мав цілковиту рацію. Тому що однак в німецькому перекладі з'явилося ледве кілька найвидатніших творів цього письменника і вчителі-німці не знають цілості його творчості, не буде зайвим додати кілька штрихів до характеристики цього польського генія.

Спершу мушу зазначити ще одне: я не хочу Міцкевичеві, як поетові, жодної кривди, принаймні не прагну похитнути його поетичну славу. Хочу лише виділити і висвітлити з допомогою прикладів один з головних мотивів у його творчості — мотив, котрий видається мені однаково характерним як для самого письменника, так і для громадськості, що його оточувала.

Міцкевич був вихований в кліматі з політичного погляду найбільш аморальному та нездоровому. Напередодні його появи на світ давня Польща впала і залишилась роздертою. Упадок Польської держави наробив багато шуму і видобув на світло денне стільки морального зіпсуття, браку характеру, цинізму і корупції, що буйно розмножилась усередині польського суспільства, що молоде покоління ще довго мусило дихати душною,

заповіреною атмосферою. Бачимо, що Міцкевич одразу по вході в літературу виявив у своїй творчості нахил до опису зради, втечі та відступництва. Мусив багато над тим роздумувати, а також одержувати відповідно сильні поштовхи з боку найближчого оточення, тому що ця тема приваблювала його аж до самого кінця поетичної діяльності. В його творах зустрічаємо низку зрадників; однак це не другорядні постаті, як Яго, Якімо («Цимбелін»), Гонерілья у Шекспіра; все це герої, овіяні чаром романтизму, люди, що вивищувались над іншими, незвичайні герої — і це, власне, тривожить і відштовхує.

Звернімо увагу: постаті, які Міцкевич нам представляє, — це не виключно так звані «зрадники-патріоти», то не тільки люди, які вірять, що свою палку любов до вітчизни можуть дієво виявити тільки через зраду в стосунку до ворогів вітчизни. Ні, Міцкевич представляє нам цілу шеренгу зрадників усякого роду — від таких, які чинять це з особистих міркувань, до тих, які керуються найвеличнішим патріотизмом.

Уже в своєму літературному дебюті, у псевдоісторичній новелі «Живіла», що вийшла з друку в 1819 р., герой оповідання Пораї зраджує владика свого краю, князя Кориата, щоб за допомогою ворога здобути руку його дочки, і при допомозі ворожих військ завойовує столицю Кориата і звільняє дочку князя з ув'язнення, де вона домучувалась, але самого його, як зрадника, вбивають ножом.

В 1822 р. Міцкевич перший раз виступає із збіркою віршів «Балади і романси». Ця збірка і рік її видання вважається початком нової епохи в польській літературі. Киньмо одначе оком на зміст цієї книжечки і напевно нас вразить велика кількість описів зради і героїв-зрадників, які в ній знаходяться.

Вже в другій баладі «Світезянка» автор оповідає про молодого стрільця, який закохався в русалку і присягає їй на довічну вірність, але скоро біжить вже за другою дівчиною і бере її в обійми; дівчина ця виявляється його першою коханою, і невірний коханець карається за це тисячолітніми пекельними муками. В баладі «Рибка» бачимо вбогу сільську дівчину, яка, зраджена паном, топиться в ріці, а потім перетворює цього пана і його жінку в величезне око.

Надзвичайно характерна з цього погляду є незакінчена поетом балада «Тукай, або Спроба дружби», що є справжньою дисертацією на тему зради друга. Тукай — багатий, могутній, розумний чоловік — вмирає, дійшовши переконання, що багатство, могутність, розум і чесність є марним димком. Шкода йому тільки коханої і приятелів. Раптом

з'являється чарівник, який обіцяє вказати йому шлях до безсмертя, але з умовою, що піде цією дорогою разом з другом, якому може повністю довіряти.

Тукай стих, чогось боїться,
Як чужі думки вгадати,
Зрада в серці слуг таїться.
«Може, жінці чи коханці?»
«Так...» — всміхнувся сумовито,
«Так...» — ледь вимовив сердито.
Думає в важкому горі,
«Так — дружині... так — коханці!»
Він і вірить і боїться,
На щоках горять рум'яні,
Думає в важкому горі,
Вже надумав, скаже скоро,
Вже... а мовити боїться.

[Переклад В.Швеця. Далі за вид.: Міцкевич А. Вибрані твори в двох томах. Т.1. К., 1955. С.163-164]

Він остаточно приймає ті умови, при яких чарівник відразу попередив його, що злі духи будуть спокутувати його приятеля і схилити до зради. І тепер Тукай починає на тему цих спокус снувати такі розміркування:

Хай які б там не бували
Хитрування та ознаки.
Чи багато їх, чимало,
Знай, прикмети в них однакі.
Щоб пішов хтось шляхом зради,
Треба сили та поради,
Чи дарунком спокусити,
Чи лозою настрашити.
Можна викласти так само
Даний силогізм словами.
Три причини зве до гроба:
Страх, захоплення, жадоба.
Тож кого ці три причини
Не спокусять по-дурному,

Тій повірити людині
Можна, як собі самому.

[Там же. С. 167]

Тукай почергово піддає випробуванню всіх трьох приятелів, і, очевидно, всі троє його зраджують.

Досить слабою є скоріше балада «Ренегат», в якій отурчений поляк на сам вигляд пожертвованої йому султаном невільниці-польки вмирає. Інша балада з скомплікованим мотивом зради має заголовок «Чати». Воевода впадає до своєї спальні і виявляє, що там нема його жінки. Вже знає, де її можна знайти, тому кличе свого слугу-козака, бере дві рушниці і заряди і обидва крадькома пробираються до саду, де застають жінку воеводи в обіймах її колишнього коханого. Воевода приказує козакові цілитись в жінку, сам же хоче вбити юнака; але козак не чекає на сигнал і стріляє просто в голову воеводі.

Більшість балад була опублікована в Вільнюсі в 1822 р. Міцкевич тоді не виступає ще в ролі полум'яного патріота, яким він став у наступний період, отже не патріотичні пориви і не контраст між поваленою Польщею і могутньою Росією викликали в нього цю пристрасть постійного висвітлювання проблеми зради в її різних іпостасях. Над причинами цього явища нехай ломають собі цінні філологічні голови ті, що спеціально займаються Міцкевичем, я тим часом буду далі нанизувати факти. Три епопеї, на яких в основному виросла поетична слава Міцкевича, — «Гражина», «Конрад Валленрод» і «Пан Тадеуш» є принаймні не позбавлені того своєрідного виродженого художнього смаку. Навпаки, в «Гражині» і в «Конраді Валленроді» зрада становить якраз головний мотив. Герой «Гражини», литовський удільний князь Літавор, виношує план зради в стосунку до великого князя Вітольда і з тією метою зв'язується з німецьким орденом хрестоносців, який негайно має прислати йому загін війська, щоб підтримати його сили в наміченому військовому поході. Тим часом геройська жінка Літавора Гражина, довідавшись про план чоловіка, негайно йде до нього і настирливими просьбами намагається переконати його, щоб не провадив брата проти брата, беручи притому для допомоги ще й німців. А коли Літавор не хоче піддатись її намовам, Гражина на власну руку приказує відправити хрестоносських послів образливими словами. Ображені німці відразу спрямовують свої загони на городище Літавора; литовці готуються до бою, лише один князь Літавор спить в замку, і Гражина, замість чоловіка, вкладає на себе його зброю і йде в бій. Німці опиняються оточені в лісі, починається кривава битва, і Гражина, смертельно ранена, падає на землю. Тільки в останній хвилі з'являється Літавор, який одержує перемогу над німцями, велить тіло жінки віднести до замку і вмирає біля неї на

вогнищі. Мотивом спланованої Літавором зради супроти батьківщини — Литви — є звичайна пожадливість; честь вітчизни рятує Гражина — за допомогою другої зради в стосунку до німців.

Велику епопею так званої патріотичної зради Міцкевич створив щойно в «Конраді Валленроді». Моральна ницість і огидність того, що поет підніс в героїчних контурах і осяяв блиском поетичного ореолу, відчула навіть польська критика відразу після появи цієї поеми (1828 р.). В 1828 р. Каєтан Козьман писав:

«Ще ніколи жодному поетові не прийшло до голови щось подібне: Валленрод проти історичної правди представлений як нікчемний зрадник, в додаток автор зробив з нього литовця, щоб тим дати зрозуміти, як глибоко литовці люблять вітчизну».

«Конрада Валленрода» поет написав у Росії (в Одесі і в Москві), де після короткого перебування у вільнюській тюрмі перебував на засланні. Незважаючи на те, що його там прийняли з найбільшою сердечністю і приязню, почув себе зломаним і болісно ущемленим у своїх патріотичних почуттях. Зблизька бачив страхітливую могутність Росії. Як його улюблена Польща має подолати цю могутність і визволитися з її узів? Почував себе «невільником», і це почуття невольництва, без сумніву, уява поета втілила в цій великій поемі. «Ти невольник, — так звучить один рядок цього твору, — єдина зброя невольника — це підступ». Тому, що «Конрад Валленрод» багато разів був перекладений на німецьку мову, обмежуся тут накресленням його змісту в найзагальніших рисах. Якийсь литовець ще малим хлопцем забраний був до неволі німцями-хрестоносцями, потім охрещений і вихований в палаці великого майстра. Тут він зустрічається з литовським вайделотою, який, колись взятий був до неволі хрестоносцями, тепер служить ордену як перекладач. Цей співак розпалює в серці юнака палку любов до Литви і вчить його ненавидіти своїх вихователів і гнобителів вітчизни. Ця наука падає на добрий ґрунт. Як тільки Альф — так називається герой — досягає зрілості, відразу хоче втекти на Литву, але вайделота говорить йому:

Тут залишись, перейми у німців воєнну науку,
Ім у довіру ввійди, а що далі робити, побачим.

[Конрад Валленрод. Переклад М.Рильського // Згадане видання. С.324]

Але хлопець не дозволяє себе затримати, і під час першої битви залишає орден, забираючи з собою також вайделота, і перекидається на бік литовців. Тут воює на боці князя Кейстута, який віддає йому за жінку свою дочку Альдону. Коли однак роком пізніше хрестоносці з великими збройними силами нападають на Литву і влаштовують тут криваву різню, Альф за допомогою вайделоти вживає заходів, щоб відправитись на захід і там здобути славу і отримати пост великого майстра ордену, щоб потім тим легше і успішніше розгромити хрестоносців. Такий є власне початок фабульної зав'язки цієї поеми, розгорнутої автором значно пізніше. Поема починається від вибору великого майстра, за найдостойнішого всі визнають якогось Конрада Валленрода. В тексті це звучить так:

Він, чужоземець, в Пруссії незнаний,
Уславився, як воїн нездоланий;
То по Кастілії гнав маврів лютих,
То турків по бурхливому просторі,
Був завжди першим на волах здобутих
І першим кораблі спиняв на морі.

При повноті достоїнств мав він тільки одну хибу: часом «шукав відряди в гарячій напиту». Серед братів по ордену є тільки один, який має на нього якийсь особливий, таємний вплив — то якийсь Гальбан, сивий монах, його сповідальник.

При активній допомозі Гальбана Конрада обирають на великого майстра, але замість того, щоб без зволікань йти на святу війну проти Литви, сидить понурий дома, що аж литовці нахабніють до тої міри, що самі провокують пімсту ордену. Тільки тепер Конрад Валленрод збирає велике військо і веде його на Литву. Однак так довго тягне облогу Вільна, що надходить зима, і ціле військо хрестоносців підпадає винищенню; частково внаслідок сніжних завій, голоду і хвороб, а частково розбите литовцями, тому до Мальборка повертаються з нього тільки жалюгідні недобитки. Конрад повертається також, щоб стати перед тайним судом, який тим часом довідався про його литовське походження, ідентифікував його з цим Альфом, і він падає жертвою того суду. Вмирає з гірким глумом на устах.

Зірвав свій плащ, магістра топче знаки
І каже з усміхом несамовитим:
«Мої гріхи? Хай знає їх усякий!
Я смерть прийму, чого ж іще вам треба?
Велику на землі зробив я справу!

Ви ба чите у загравах півнеба,
Міста в руїнах, у крові державу?
Ви чуєте, як страшно вітер вие?
Війська там ваші гинуть — і надії!
Ви чуєте — собаки завивають ?
Вони останки ваших догризають!
Це я вчинив, я повалив колони,
Впень порубав я гідру стоголову,
Я на руїнах в образі Самсона
Стою — і сам приймаю смерть раптову».

Його давній учитель теорії і практики зради, а пізніше таємний секретар і шеф секції Гальбан переживає його. Хоче далі жити, жити якнайдовше, щоб по всій Литві звіщати славу Конрада і турбуватися про нову зміну таких, як і він, патріотів. Справді в історії Польщі був час, коли здавалося, що «основна ідея цього твору сталася провідною зіркою для майже кожного польського патріота», як зауважує останній видавець творів Міцкевича д. Бігелайзен (т.1, с.487). Десять років пізніше Юліуш Словацький, який на початковій стадії своєї кар'єри був очарований Міцкевичем, писав в поемі «Беньовський»:

Сьогодні легше від таких пригод
Втікати можуть зрадники моторні.
От Круковецький — міста Валленрод.
Гуровський—демократ. Обидва чорні.
Але ж поляки, дбають про народ.
І поки цар у силі необорній
Не спустить в ополонку їх, під лід —
Своїх боятись їм ніяк не слід.
Валленродичності, валленродизму
Сприяє цар, найстарший із катів.
У зраді він добився методизму.
З одного — тисячі іуд зробив.

[Переклад М.Рильського // Словацький Юліуш. Вибрані твори в двох томах. Т.1. К., 1959. С. 288]

Тут треба ще додати, що до «Конрада Валленрода» автор включив декілька чудових ліричних віршів; є вони, без сумніву, найкращими й найціннішими фрагментами в цілій поемі. Серед цих включених віршів є також балада «Альпугора», яку герой твору співає

зібраним гостям і яка в пройнятій жахом образі представляє і його власний план дій. Маври в Іспанії вже переможені, держиться лише Гренада, де керує військом мужній Альмазор. Але у фортеці шаленіє чума. Вкінці і Гренада падає, взята штурмом, маври всі гинуть, Альмазорові і горстці лицарів вдається врятуватись втечею.

Коли ж там переможці на свіжих руїнах влаштовують собі банкет, Альмазор повертається і сам віддається в руки ворогів, запевняючи, що прагне прийняти християнство. Побожні іспанці приймають його дуже сердечно і всі по черзі вітають його поцілунком. Він також дуже щиро цілує всіх, а особливо вождя, але саме в тій хвилині він слабне і падає на землю.

Гляньте, гяури! Я гордий і радий,
Що відплатив вам одразу.
Я одурив вас: прийшов я з Гренади,
В дар вам принісши заразу.
Так! Поцілунком своїм вам у душу
Смертної влив я отрути.
Гляньте — у муках, конати я мушу, —
Вам таких мук не минути!

[Конрад Валленрод. Переклад М.Рильського // Згадане видання. С. 333—334]

І той архитвір, який проймає жахом, фігурує у всіх шкільних підручниках і вже десятками років просочує згубну отруту в душі польської молоді.

Два найбільші і найгеніальніші твори Міцкевича «Дзяди» і «Пан Тадеуш» теж не цілком позбавлені цієї інфекції, проте треба визнати, що тут фантазія поета мандрує більш вільними і соняшними дорогами. Основним мотивом «Дзядів», того найбільш особистого твору Міцкевича, є нещасливе кохання поета до Марії Верещаківни. Кохання, представлене тут як зрада дівчини юнакові (Густавові), хоч Марія принаймні Міцкевичеві не зрадила хоч би тому, що ні разу він не мав можливості признатися їй в своїй любові, вона тим часом жила для нього почуттям сердечної приязні. Біль поета досягає в 4-й частині свого апогею, але остаточно поет перемагає це своє почуття: Густав, зраджений коханець, вмирає, і водночас народжується Конрад — легке нав'язання до Конрада Валленрода. Той Конрад є, однак, поетом і патріотом в чисто романтичному стилі.

Piesn ma bya juz w grobie, juz chlodna
Krew poczula — spod ziemi wyglada—
I jak upior powstaje krwi glodna:
I krwi zada, krwi zada, krwi zada.
Tak! zemsta, zemsta, zemsta na wroga,
Z Bogiem i chocby mimo Boga!
I Piesn mowi: ja pojde wieczorem,
Naprzod braci rodakow gryze musze,
Komu tylko zapuszcze kly w dusze,
Ten jak ja musi zostac upiorem.
(...)
Potem pojdzien, krew wroga wypijem,
Cialo jego rozrabiam toporem:
Rece, nogy gozdziami przybijem,
By nie powstal i nie byl upiorem.
Z dusza jego do piekla isc musim,
Wszyscy razem na duszy usiedzim,
Poki z niej niesmertelnosc wydusim,
Poki ona czuc bedzie, gryzc bedziem.

[Цитуємо за виданням: Iwan Franko o literaturze polskiej. Kr., 1979. S.68—69]

То в перекладі звучить так:

Пісня моя була вже в труні, вже холодна
Кров почула — з-під землі виглядає —
І як упир, повстав, пожадлива до крові.
І крові жадає, крові жадає, крові жадає
Так! Помсти, помсти, помсти врагов
З Богом і хоч би всупереч Богу!
І пісня мовить: я піду увечері,
Спочатку братів-земляків гризти мушу,
Кому лиш запушу ікла в душу,
Той, як і я, мусить стати упиром.
(...)
Потім підемо, кров ворога вип'єм,
Тіло його топором розрубаєм:
Руки, ноги цвяхами приб'ємо,

Аби не підвівся і не став упиром.
З його душею до пекла йти мусим,
У сі разом на душу усядемося,
Поки з неї безсмертя не видушим,
Поки вона відчуватиме, будемо гризти.

Досконало скомпонований твір залишився тільки фрагментом; Конрад фактично не розгорнув жодної діяльності для вітчизни, отже, не знаємо, як поет планував представити його наступні дії.

Справжнім героєм великої епопеї «Пан Тадеуш» є монах бернардин Робак, recte Яцек Сопліца, людина, яка також здійснила вчинок, який теж опирається на зраді краю з мотивів суто особистих: він вбив воєводу, який відмовив йому руку його дочки, в той момент, коли той захищав свій замок від росіян, які його штурмували, тому росіяни визнали Сопліца своїм союзником. Цей свій гріх Сопліца вирішив спокутувати всім своїм життям, працював і багато переніс страждань при відбудові вітчизни. В кінці хотів навіть організувати революцію на Литві і тим самим уторувати дорогу Наполеонові, який в 1812 році пішов на Москву. .

Про те, що ці постійно зображувані сцени зради не були тільки плодом уяви самого поета, але й великою мірою народжувалися під впливом оточуючої атмосфери, свідчить твір п.з. «Попас в Упіті», де автор передає розповідь зuboжілого шляхтича про зрадника Сіцінського, який, коли його кандидатура на посла до сеймику не одержала належної підтримки і провалилась, запросив виборців до себе і так щедро пригостив їх затруеним вином, що всі одуріли і одні одних позабивали. Сам же зрадник загинув від грому.

Ці впливи морально прогнилого оточення просочувались в глибину душі поета і, хоч часто згладжувались іншими почуттями і поглядами або навіть цілком відсувались в тінь, все-таки заявляли про себе. Свідчить про це не лише схильність Міцкевича до зображування героїв-зрадників, але й до оспівування їх у ліричних віршах. Відгомін цієї теми бачимо навіть у такому нахтненному вірші громадянської лірики, що був написаний в 1830 р. під час Варшавського повстання, як «До матері-польки».

О мати-полько! Як у твого сина
В очах сіяє дар святий пророцтва.
(...)

Як, занедбавши забавки пустії,
Він слухає співця старого думи
Про наших предків вікопомні дії,
Ясне чоло схиляючи у сумі, —
О мати-полько! Горе йому буде!
(...)
Пошли ж його скоріше в нетрі, в пущі,
Хай у печері скриється, то, може,
Приспить, сердешний, думи невсипущі,
З отруйним гадом поділивши ложе.
Там стане він байдужим і холодним,
Навчиться, як безодня, німувати,
Труїть нечутно випаром болотним,
Слизьким вужем покірно плазувати.

[Переклад М. Лукаша / Згадане видання. Т.1. К., 1955. С.100]

Цей вірш польська молодь до сьогодні вважає найвищим виявом патріотичних почуттів, найвеличнішим заповітом геніального поета, і з ентузіазмом декламує цей твір.

Так оце розглянули ми майже всю поетичну творчість Міцкевича і маю надію, що в достатній мірі переконалися, що головною темою майже всіх його творів була зрада в найрізноманітніших іпостасях, і, що дуже характерне, зрада представлена не як якась провина чи злочин, не як заперечення етичного почуття, але часто як геройство, часом навіть як ідеал, оскільки породжений найвищими патріотичними поривами. Сумний це мусив бути час, коли геніальний поет, зіштовхнений на такі манівці, і сумний мусить бути стан народу, який такого поета без застережень вважає своїм найбільшим національним героєм і пророком і щораз нові покоління годує затруєними плодами його духу.

Вперше опубліковано німецькою мовою під назвою «Ein Dichter der Verrathes» у виданні «Die Zeit» (Bd.II, № 136, 8 травня, с.86—89). Стаття подається в перекладі З. Т. Франко з польськомовної публікації у виданні: Franko Iwan. O literaturze polskiej: wyboru dokonal i opracowal M. Kuplowski. Krakow, 1979. S.60—70.